

**ФЕДІР УСПЕНСЬКИЙ ПРО ОСТАННІ МІСЯЦІ ТИМОФІЯ ФЛОРИНСЬКОГО:
Київ, лютий–травень 1919 року**

Переконливої монографії про заслуженого ординарного професора Університету св. Володимира, члена-кореспондента Імператорської академії наук, доктора слов'янської філології, дійсного статського радника Тимофія Дмитровича Флоринського (1854–1919) немає: як написав 1929-го Григорій Андрійович Ільїнський (1876–1937), “могила его до сих пор остаётся без литературного креста”¹. Втім, існує дивовижна, рясна-красна помилками книжка Т. Щербань (2004), котру слід вважати позанауковим знуцанням з пам'яті непересічного науковця, а також – низка насправді цікавих публікацій останніх двох десятиліть, в яких образ Флоринського дрібними церковними шажками виопуклюється, немов блідолиця венеційська маска, що її Федеріко Фелліні витягує із затхлої водички Блакитної лагуни². “Затхла водичка” в нашому випадку – минувшина, правопорядок

¹ Г.А. Ильинский, *Т.Д. Флоринский как историк славянства (К десятилетию со дня его смерти) (1929)*, ВВ 65(90) (2006) 325.

² Див., наприклад: С.А. Копилов, *Историк-славист Тимофій Флоринський*, 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті, Матеріали Респ. наук.-практ. конф., Київ 20–21 жовт. 1992 р., К. 1993, с. 92–98; В.Ю. Чеканов, *Питання ранньосередньовічної етнічної історії південних слов'ян у науковому доробку Т.Д. Флоринського (1854–1919)*, Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць, К. 1999, с. 90–94; В.І. Яровий, *Професор Т.Д. Флоринський – фундатор викладання історичної славістики та засновник болгаристики в Університеті св. Володимира*, Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури: Матеріали наук.-теор. конф., присв. 165-річчю Університету. Гуманіст. науки, ч. 1, К. 1999, с. 63–66; Т.О. Щербань, *Візантійсько-слов'янські відносини XIV століття у висвітленні професора Т.Д. Флоринського*, Східний світ 1 (2002) 18–31; І.В. Журжа, *Наукова, педагогічна та громадська діяльність професора Університету св. Володимира Т.Д. Флоринського*, Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія 65/66 (2003) 72–75; Г.А. Ильинский. *Op. cit.*, с. 325–332; І.В. Журжа, *Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті св. Володимира (1934–1919 рр.)*, автореф. дис. ... канд. істор. наук, К. 2006; В.Ю. Чеканов, *Т.Д. Флоринський та його внесок у розробку концепції греко-слов'янського світу*, Університет 3 (2009) 96–99; В.Ю. Чеканов, *Візантиністика в Київському університеті св. Володимира (друга половина XIX – початок XX ст.)*, дис. ... канд. істор. наук, К. 2009 (третій розділ: “Т.Д. Флоринський і нові здобутки київської візантиністики у 80-ті роки XIX ст.”); О.Р. Чмир, *Флоринський*, Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського: До 165-річчя викладання славістичних дисциплін у Київському університеті 14 (2011) 255–260; А.А. Пучков, *Культура антикварних нещодств: Силуэты. Профили. Личины*. К. 2012, с. 135–268; І.А. Коляда, *Тимофій Флоринський – імперський антиукраїнофільський інтелектуал-цензор*, Проблеми історії України XIX – початку XX століття 22 (2013) 413–424; В.В. Корнієнко, *З листування Никодима Кондакова з Тимофієм Флоринським*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: Вип. IV. Збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925), К. 2014, с. 155–157.

якої щороку стає все більше неочікуваним. Щодо Флоринського можна упевнено сказати, що його особою як вченого так ніхто прискіпливо й не займався, а вважати, що люди такого розумового стибу працювали заради того, аби якийсь недолугий аспірант одного разу розбурхав архівні шухляди й зліпив щось на кшталт нужденної дисертації, – значить, ставитися до історії надто зверхньо, по-гегелівському.

Більшовики-чекісти вбили 64-річного Флоринського 2-го травня 1919 року просто так, ні за що, “у порядку червоного терору” (серед 68-и інших осіб), тобто за те, що був інтелігентною людиною (це і зараз прощають рідко), яка чесно виконувала обов’язки цензора і мала нещастя осмислити життя переконаннями, що не збігалися з більшовицькими. Звісно, належність до київського Клубу російських націоналістів зараз не така вже й чеснота, але на той час інші чесноти були малопоширені. І. Журжа, якій пощастило опрацювати “розстрільну справу” Флоринського в Центральному державному архіві громадських об’єднань України³ (мені у грудні 1999-го було різко відмовлено завідувачкою читального залу І. Комаровою), зазначає: переконливого складу професорського злочину не існувало⁴. А чи потрібний у таких випадках ще й склад злочину? Достатньо, що Флоринський просто виділявся з натовпу, не зраджував переконань на користь черговій владі.

Після його жахливої смерті, що вразила розумних сучасників, з’явилося друком декілька повідомлень. Коли Добровольча армія після 18.08.1919 (за старим стилем!) відкрила чекістські підвали (Садова, 15, Єкатерининська, 16, Пушкінська, 25 та ін.), чи не найпершою звісткою були рядки “Пам’яті замучених” Анатолія Івановича Савенка у першому ж числі відновленого “Киевлянина”: “Огромное большинство расстрелянных приняло мученический венец только за то, что принадлежали к числу членов Клуба русских националистов. Погиб <...> один из основателей клуба и его почетный член проф. Т.Д. Флоринский”⁵. У числі за 28.08.1919 докладніше: “Университет св. Владимира сообщает, что найдено тело расстрелянного большевиками заслуженного профессора Тимофея Дмитриевича Флоринского. Панихида в среду, 28 августа, в 2 часа дня, в часовне патологоанатомического института Университета. Погребение на Аскольдовой могиле в четверг 29 августа после заупокойной обедни в университетской церкви, которая начнётся в 10 часов

³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 68588, арк. 37–38, 41–51, 76.

⁴ І.В. Журжа. *Становлення та розвиток слов’янознавства...*, с. 6.

⁵ *Киевлянин*, 1919, 21 августа.

утра”⁶. Наступного дня: “Сегодня погребение Т.Д. Флоринского... То, что осталось от тела этого прекрасной души человека, зверски убитого чрезвычайкой, сегодня будет предано земле на кладбище имени древнерусского витязя Аскольда”⁷. Флоринський був похований поряд із середнім сином Сергієм (1891–1916) – прапорщиком, який загинув на Південно-Західному фронті: “щодня Флоринський ходив пішки на його могилу”⁸. Згодом вдова Флоринського, Віра Іванівна⁹, перенесла прах чоловіка і сина на Лук’янівський цвинтар: у фонді С.І. Маслова (ф. ХХХІІІ) в Інституті рукопису НБУВ зберігається світлина з металевим намогильним хрестом і відповідним написом, але місце перепоховання за цією світлиною встановити не вдалося. Інших звісток немає, свідків не лишилося. Про долю дружини Віри Іванівни та дочки Віри Тимофіївни (Савицької)¹⁰ відомостей нами не віднайдено.

Старший син, Дмитро Тимофійович (1889–1938), “Мікочка”, згодом завідував протокольним відділом і підвідділом Скандинавських країн НКЗС СРСР. Він закінчив юридичний факультет Університету св. Володимира (1911), 1913-го поступив на службу в МЗС, аташе Російського посольства в Константинополі; в 1914–1915-у – аташе Російської місії в Софії, у 1915–1918-у – російський віце-консул у Нью-Йорку, у 1920-у – при штабі генерал-лейтенанта С. К. Міллера, керівника Білого руху на півночі Росії, з кінця 1920-го – у системі НКЗС, кандидат у члени ВКП(б). 1934-го репресований через надмір гомосексуальних зв’язків, 1938-го розстріляний.

Молодший син, Михайло Тимофійович (1894–1981), – вихованець Першої Київської класичної гімназії, у 1913–1915 та 1918–1919 рр. – студент Університету св. Володимира. У 1915–1918-у – в Російській армії, зазнав поранення, Георгіївський кавалер. У 1920–1923-у навчався в Лондонській школі економіки та Королівському коледжі, з 1927-го в США. PhD (1931), почесний професор економіки Колумбійського університету (з 1963), автор праць з історії Росії: “Sir Paul Vinogradoff and his Contribution to the Economic, Legal and Social History of England” (1927), “The End of

⁷ *Киевлянин*, 1919, 29 августа.

⁸ Н.Д. Полонська-Василенко. *Спогади*, К. 2011, с. 199.

⁹ Вінчання Віри Кремкової і Тимофії Флоринського відбулося в Петербурзі 9-го січня 1885 року.

¹⁰ Див.: В.В. Корнієнко, *Декілька епізодів з життя дослідника епіграфічних пам’яток Південної України Василя Латішева: Матеріали до біографії*, Наш Крим. Вип. 1: 36. статей за матеріалами Першої Міжнар. Наук. конф. “Крим в історії України”, присвяченої 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму, за ред. Д. С. Гордієнка та В. В. Корнієнка, К. 2015, с. 196–197.

the Russian Empire: A Study in the Economic and Social History of the War” (1931, 1961), “World Revolution and the U.S.S.R.” (1933), “The Saar Struggle” (1934), “Fascism and National Socialism: A Study of the Economic and Social Policies of the Totalitarian State” (1936), “Towards an Understanding of the U.S.S.R.: A Study in Government, Politics, and Economic Planning” (1939, 1951), “Stalin’s New Deal for Labor” (1941), “Stalin and Marxian Theory” (1945), “Russia: A History and an Interpretation” (1953), “Integrated Europe?” (1955), “Russia: A Short History” (1964, 1969) та ін. (недавній переклад: М.Т. Флоринский. *Россия: История и интерпретация*, в 2 томах, Санкт-Петербург 2013); в Інституті рукопису Колумбійського університету зберігається архів Мішеля Флоринського (документи 1914–1980 рр.).

Серед інших звісток про смерть Флоринського два невеликі некрологи початку 1920-х: згадка в “Скорбной летописи” В. Бенешевича в “Русском историческом журнале” (Петроград 1921, кн. 7) та Михайла Несторовича Сперанського (1863–1938) в “Научных известиях [Академического центра Наркомпроса РСФСР]” (1922, сб. 2: Философия. Литература. Искусство). Обидва містять, так би мовити, матеріал для наступних енциклопедій, щоб людина не затерлася в кригах часу. Лише один текст, більш-менш людяний, точніше, олюднений, був надрукований Федором Івановичем Успенським – давнішнім колегою, який знав Флоринського ще гімназистом. З ініціативи Успенського, який займав посаду директора, 1895-го Флоринський був обраний членом Російського археологічного інституту в Константинополі: в його фонді в Інституті рукопису НБУВ зберігається літографований диплом із вписаним не зовсім каліграфічним почерком іменем Тимофія Дмитровича.

Через відсутність цього числа пітерського щомісячника “Вестник литературы” у київських книгосховищах та Мережі, з метою кращого збереження наважуюся нагадати про нього. У тексті зокрема йдеться про перебування Успенського в Києві в лютому 1919-го – факт маловідомий, пов’язаний, напевне, із поверненням Успенського з Півдня Росії у Петроград, можливо, у зв’язку зі смертю та похованням іншого спільного колеги Успенського і Флоринського – професора Юліана Андрійовича Кулаковського (1855–1919), який тихо спочив від сухот і хвороби серця 21 лютого; може, з якихось інших причин. Втім, спогади про настрої останніх місяців життя Флоринського за більшовиків (вони вдерлися в Київ, залишений військами Директорії, 5 лютого за новим стилем) створюють правдивий портрет втомленої людини.

Друкується мовою оригіналу сучасним правописом за: *Вестник литературы* 7 (1919) 15.

Ещё о Т.Д. Флоринском

Неопределённые, одно другому противоречившие известия о роковой судьбе, постигшей Т.Д. Флоринского, долго не внушали мне доверия. Так недавно ещё, в феврале текущего года, я с ним беседовал в Киеве, пользуясь его гостеприимством; так давно, ещё маленьким гимназистом, я знал его в Петрограде¹¹, поддерживал с ним сношения, как с учёным, занимавшимся теми же или близкими к моей специальности вопросами¹². Нас соединяла и добрая память о нашем детстве и ближайшем руководителе на избранной нами учёной дороге – В.И. Ламанском¹³. Словом, известие о трагической кончине моего покойного товарища привело меня в крайнее смущение.

Пока не выяснены причины смерти его, остается посвятить его памяти несколько слов воспоминания – отдать дань признания заслуге покойного на службе русской науки.

Здесь было бы неуместно входить в оценку учёных трудов Тимофея Дмитриевича, которые пользуются большим значением в русской науке и которые создали ему положение известнейшего слависта среди русских и среди всех славян. Скромное положение профессора в провинциальном университете, в котором он провёл больше 35 л[ет]¹⁴, не казалось Т[имофею] Д[имитриевичу] отягощающим, хотя учёная известность его могла бы открыть ему доступ в столичные университеты. Неумолимый экономический закон, выражающийся в сравнительной дешевизне жизни в Киеве против Петрограда и Москвы, и обязательства перед семьёй – нужно было воспитывать трёх сыновей и одну дочь – продиктовали ему

¹¹ Флоринський закінчив Третю Санкт-Петербурзьку класичну гімназію (1872) й історико-філологічний факультет Імператорського Санкт-Петербурзького університету (1876).

¹² До візантознавчих студій Флоринського передовсім відносяться: “Византия во второй четверти XIV века” (1879), “Константин Порфирородный как писатель о южных славянах перед судом новейшей критики” (1880), “Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века” (у 2 ч., 1881, 1882), “Политическая и культурная борьба на Греческом Востоке в первой половине XIV века” (1883) та ін.

¹³ Володимир Іванович Ламанський (1833–1914), історик, теоретик панславізму, прибічник ідей слов'янофілів. Академік Імператорської академії наук (1899), професор кафедри слов'янської філології Санкт-Петербурзького університету, учень І. Срезневського, учитель А. Будиловича, К. Грота, І. Пальмова, М. Соколова, Ф. Зігеля, Р. Брандта, В. Регеля, Ф. Успенського, Т. Флоринського та ін. Учень Ламанського В. Корабльов (1873–1936) написав про Флоринського: “Никто из учеников профессора Ламанского и сам маститый учитель не написал столько ценных работ по славянству, сколько Тимофей Дмитриевич Флоринский. Современному учёному, изучающему славянство, нельзя обойтись без Флоринского” (Цит. за: http://www.hrono.ru/biograf/bio_f/florinski_td.html).

¹⁴ Призначений доцентом Університету св. Володимира з вересня 1882 року.

весь життєвий уклад і – скажемо більше – обумовили його кар'єру. Тимофей Дмитрієвич не міг жити на професорське жалованьє, а между тем требовались средства.

Вступив в цензурное ведомство¹⁵, соединив, таким образом, свою судьбу с этим одиозным учреждением, Т[имофей] Д[митрієвич] получил некоторую обеспеченность и средства на текущие расходы, мог дать воспитание детям, но вместе с тем возбудил против себя нерасположение в разных общественных кругах и создал себе разные досадные преграды. Между этими последними наиболее печальная в моих глазах выразилась в том, что ему не было предоставлено кресла в Академии наук, на которое он имел бесспорное право и которое, с другой стороны, не быв замещено Флоринским, не могло от этого не испытать ущерба.

Моё последнее свидание с покойным и продолжительность с ним беседы произвели на меня удручающее впечатление. Разница в нашем возрасте значительная; он моложе меня на десять лет. Но меня поразила в нём глубокая старческая слабость – как физическая, так и моральная. Я нашёл его с ослабевшей памятью, раздражительным и подозрительным. Мы делились с ним старыми воспоминаниями, и на этой почве всё шло гладко, но нельзя было даже мимоходом касаться его политических выступлений по отношению к цензурному ведомству или малорусскому языку¹⁶; на этой плоскости разговор не клеился, собеседник мой горячился и явно не желал поддерживать разговор.

¹⁵ Видається, Успенський дещо перетягує: гроші на забезпечення потреб сім'ї були безперечно потрібні Флоринському в 1890-і, коли в нього народилися один за одним четверо дітей. Керівником Київського тимчасового комітету у справах друку він став лише 1909 року, і виконував обов'язки цензора упродовж восьми років – до лютого 1917-го. Навряд чи слід пов'язувати потребу у певному фінансовому статку родини Флоринського неодмінно з його працею в цензурному відомстві, оскільки майже всі сімейні київські професори викладали не лише в Університеті, а й на Вищих жіночих курсах, у Київській духовній академії, в Комерційному інституті та ін. Швидше за все, міркування не стільки меркантильні, скільки ідейні спонукали Флоринського обіймати цю посаду. «Перебування Т. Флоринського на посаді керівника «київської цензури», одного із військових цензорів, відповідальних за контроль над пресою, відзначений значним кількісним зменшенням україномовних видань, а у роки Першої світової війни з його ініціативи вони взагалі були заборонені. Цензор-інтелектуал, Т. Флоринський був відданий самодержавству, не шкодував сил і здоров'я для служіння йому, захисту його інтересів, виконанню його волі в національних регіонах Імперії. І хоча з падінням самодержавства Т. Флоринський припинив свою державну службу, він не оминув участі тисяч царських чиновників, переконаних крайньоправих монархістів, від революційного терору, розстрілу більшовиками» (І.А. Коляда, *Op. cit.*, с. 422).

¹⁶ Див. історію дискусії щодо вживання української мови, яка точилася навколо організації XI Археологічного з'їзду в Києві (1899) та книжки Флоринського «Малорусский язык и

Мои занятия историческими судьбами человечества и размышления над сменами культур и политических направлений приучили меня бережно относиться к убеждениям людей и не судить за то, если кто не исповедует того мнения, какого придерживаюсь я сам. Покойного я видел в семье, окружённого детьми, которые все были в Киеве. Он читал лекции в университете и на женских курсах, остальное время проводил дома в своём кабинете, на Бибиковском бульваре¹⁷. Редко кто бывал у него, и он выходил иногда к двум–трём товарищам. Мы прощались с ним в надежде на свидание в Киеве, куда я предполагал вскоре возвратиться. У него тоже были учёные и литературные проекты.

Ф. Успенский.

“українсько-руський” літературний сепаратизм” (1900). Дискутували М. Грушевський, В. Науменко, В. Антонович, Кость Михальчук, Ол. Соболевський, П. Струве, Леон. Яснопольський (див.: А.А. Пучков, *Op. cit.*, с. 135–268). Володимир Павлович Науменко, непримиренний опонент Флоринського, пережив Тимофія Дмитровича на два місяці і був розстріляний ЧК “за контрреволюційну діяльність” 8-го липня.

¹⁷ На той час: Бібіковський бульвар, будинок спочатку аптекарів братів М. й А. Фромметів, з кінця серпня 1887-го – Рудольфа Федоровича Раузера. Тепер: бульвар Тараса Шевченка, 36 (архітектор В. Ніколаєв, 1870–1880-і). Одну з трьох квартир будинку – дев’ятикімнатну № 3 на третьому поверсі – займала родина Флоринських.